

Національна академія наук України
Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні

ЖИТТЯ — У СЛОВО́

*Збірник наукових праць
на пошану академіка
Віталія Макаровича Русанівського
(1931–2007)*

Київ 2011

2. Русановский В. М. Вопросы нормы на разных этапах истории литературного языка // Вопросы языкознания. – 1970. – № 4. – С. 54–68.

3. Трофимович К. Зіставне вивчення слов'янських мов // Мовознавство. – 1989. – № 1. – С. 72–73.

Л. І. Даниленко (Київ)

ПРОСТІР «МОВА–ЛЮДИНА–КУЛЬТУРА» АКАДЕМІКА В.М.РУСАНІВСЬКОГО

Стаття присвячена поглядам академіка В.М.Русанівського на мову як визначальний чинник формування культури й духовності людини. Зроблено спробу окреслити деякі особистісні риси вченого, які доповнюють його академічний образ.

Ключові слова: *В.М.Русанівський, наука, мова, культура, людина.*

Стаття посвячена взглядам академика В.М.Русановского на язык как определяющий фактор формирования культуры и духовности человека. Предпринята попытка определить некоторые личностные черты ученого, которые дополняют его академический образ.

Ключевые слова: *В.М.Русановский, наука, язык, культура, человек.*

Artice is dedicated views of V.M. Rusanivskyu academician on language as a distinctive factor of development of cultural and spiritual life of a man are researched. Article describes some peculiar personal traits of character, that complement scholar's academician image.

Keywords: *V.M.Rusanivskyu, science, language, culture, personality.*

Хай буде легко. Дотиком пера.
Хай буде вічно. Спомином пресвітлим.
Л.Костенко

Люди не завжди усвідомлюють значення часу, в якому живуть. А ще менше осягають значення тих особистостей, з якими ділять цей час. Чим далі ми йдемо в майбутнє, тим менше з нами минулого. Така людська природа. Але є дати, пов'язані з іменем людини, чия думка й творчість впливала на сучасників. Так було в академіка Віталія Макаровича Русанівського. Ми відзначаємо його вісімдесятирічний ювілей посмертно – вже минуло понад чотири роки, як він

відійшов із земного життя. Нині маємо сумну і водночас світлу нагоду не тільки виявити пошану до цієї Людини і Вченого, але й доторкнутися до багатства його текстів, ще не до кінця вивчених.

Певна річ, мірилом успіху вченого є визнання його науковою спільнотою. Визнання до В.М.Русанівського прийшло ще за його життя. Ось як вичерпно про це написала Н.Г.Озерова: «В історії кожної науки є хронологічні відрізки, які називають іменем найяскравішого її творця, людини, вченого, що уособлював її, жив у тому часі та йшов попереду нього. В українському мовознавстві ХХ ст. таким науковим велетом є академік Віталій Макарович Русанівський, через життєву і наукову долю якого пройшли всі бурі цього століття» [5, 4].

Науковий авторитет вченого створюється його власною працею. У академіка В.М.Русанівського авторитет неспростовний. Його спадщина налічує понад 400 видань – книг, підручників, словників, статей, рецензій з порівняльно-історичного мовознавства, пам'ятниковознавства, джерел розвитку східнослов'янських літературних мов, української граматики, культури мови, функціональних стилів, теорії і практики лексикології й лексикографії, лінгвістичної шевченкіани, історії лінгвістичної славистики. У колі багатогранних наукових інтересів вченого особливе місце посідала тема, яку можна вважати наскрізною для всіх його праць, – мова, культура, людина. Тема вічна, глибока і водночас на тлі сучасного соціокультурного ландшафту актуальна.

В.М.Русанівський обстоював думку, що «мова – важлива сполучна ланка в ланцюгу національної єдності, разом із спільністю історичної долі вона сприяє усвідомленню належності до єдиного національного організму» [9, 12]. Його бентежило «ставлення до української мови й культури як до меншовагартісних» [10, 378], непокоїв стан української мови в сучасному суспільстві: «Повне відновлення української мови в житті суспільства відбудеться тоді, коли вона стане не фіговим листком для нашої еліти, а неповторним засобом спілкування зі своїм народом» [12, 7]. Як зауважила Н.Ф.Непийвода, ставлення Віталія Макаровича «до мови <...> виявляється в тому, що доля її викликає суперечливі почуття: гіркоти, коли її зневажають, <...> і присмаченої цією гіркотою радості від життєвої сили мови» [4, 13].

Цілісну концепцію розвитку української літературної мови з чіткими хронологічними межами В.М.Русанівський подав у монографії «Історія української літературної мови» [10]. Концептуально-ретроспективний огляд майже десятика століть він здійснив від давньокиївської літературної мови, мови післямонгольської доби, староукраїнської літературної мови, її розквіту та занепаду, до відродженої – завдяки авторитету Шевченкового слова (пригадаймо у поета Д.Білоуса: «А тут велет Шевченко встає, і народ утверджується в слові») – української літературної мови в ХІХ ст. та української літературної мови в ХХ ст.,

що мала в цей період свої особливості. Ми не ставимо собі за мету аналізувати цю працю. Свого часу це досить вичерпно зробили С.Я.Єрмоленко [1] та Г.П.Півторак [6]. Нам важливо наголосити, що наукові твори В.М.Русанівського апелювали не тільки до розуму, але й до почуттів потенційного читача. Тому об'єктивний виклад супроводжувався епітетами, метафорами, порівняннями та іншими художніми засобами.

Іноді його метафори лаконічні, традиційні, як-от *обробляти ниву літератури, закласти фундамент знань, горизонти науки, загальнокультурна канва, широта мислення, поетична душа, духовний світ, незгладимий слід* та ін.

Здебільшого вони свіжі, незатерті, несподівані, напр.: *алітерації Б.Антонича перехлюпують через край, запашиий народний вислів, творчо-естетична робота, мовно-естетичне чуття, червоно-революційна лексика, речник української нації, інтимізуючий засіб, оголена простота, принижена душа, зіткнення мовних стихій, люди, наділені й обділені талантами, нежиттєвий правопис* та ін. Найкращий коментар до таких зразків авторської мовотворчості знаходимо в самого В.М.Русанівського: «Він не прагне вразити читача, примусити його зажмуритися від несподіванки. Ні, він просто шукає і знаходить слово, яке передасть усю глибину заздалегідь спроектованого художнього змісту» [10, 345].

Іноді авторські порівняння досить розгорнуті: «Як в українській вишивці символічно поєдналися червоний і чорний кольори, так у поезії великого Кобзаря України переплелися любов і ненависть, ніжність і гнів, замилювання і прокляття» [9, 185]; «Майстерність хлібороба полягає в тому, що він уміє відібрати найкраще зерно, помістити його в родючий ґрунт і добре доглянути посіви. Майстерність поета нагадує хліборобську працю: з паралелізмів і сталих порівнянь він видобуває слова-символи, добре знаючи, що символічність у них підтримується зв'язком із фольклорною образністю, і ставить їх у новий семантичний контекст» [10, 184].

Семантична глибина слова в текстах майстрів красного письма (як наприклад, здвоєні слова у А.Малишка *грім-луна, ніч-недрема, дим-туман* або у Ю.Клена *вітер-завірюха, місяць-білоріг, у І.Драча ліс-переліс, дівич-дума*) часом так захоплювала В.М.Русанівського, що він сам удавався до творчих експериментів: «А якщо з'єднати в одно два характеристичних слова? Тоді постає чи не повний образ. Назвав людину грубіяном-бруднолайком – і ніяка додаткова характеристика не потрібна» [10, 345].

Засобом стилістичного увиразнення мови також слугувала авторові алітерація, що промовляла такими звуками: *хлюпiт хвиль, <осiнь> шепоче, шелестить пожовклим листям, олюднена любов* та ін.

Емоційна насиченість мови В.М.Русанівського виявляється ще в одній особливості: він вибудовує простір діалогу через уживання спонукальних дієслів

вслухайтесь, зупиніться, забудьмо, розгляньмо, спробуймо, повернімося, серед яких найчастотнішим було дієслово *порівняймо*. Він чинив так, як радив свого часу О.О.Потебня: «Необхідно, щоб розмова передувала письму й залишалася мірилом під час писання» [7, 265]. Незважаючи на те, що йдеться не про живий діалог, а уявний, автор створює атмосферу, в якій чує не тільки себе, свій власний голос, а прагне схилити читача до спільного роздуму і взаємозбагачення, зберігаючи разом з тим власну самостійність. Як відзначив О.Б.Ткаченко, тяжіння до діалогічності «характеризує одну з рис української ментальності й може свідчити про давню (і не викорінену) звичку народу до різноманітних рад, обговорень і полемік, яка може сягати давньокиївських часів з їхніми вічами» [18, 21].

У висловлюваннях В.М.Русанівського про мову простежуються також ознаки афористичності: «Без порівняння немає пізнання» [8, 91], «Мова в житті кожного народу – це надійна опора в його духовному й матеріальному розвитку» [10, 6], це «знаряддя творення культури» [11, 3].

З потребами культури В.М.Русанівський пов'язував стабільний український правопис. Правопис – це культурна справа, а основний чинник культури – традиція. Дискусії зі «зміновачами природної мови» [12, 7] завдавали чимало клопоту, а проблеми українського правопису вчений вважав, образно кажучи словами письменника В.О.Базилевського, «тріскучими перегонами над прірвою», позанауковими завихреннями: «Зараз дехто намагається накинути на нього чорний флер, але даремно. <...> Усі розмови про те, що правопис було зрусифіковано, – злобна й неграмотна балаканина далеких від науки людей. «Український правопис» було видано мільйонним тиражем, і це позитивно позначилося на нашій культурі» [13, 26-27].

В.М.Русанівського мова цікавила не лише як теоретичний об'єкт лінгвістики. Він розумів, що слово має велику життєву силу – духовно-культурну, освітню, виховну. Є певна знаковість в тому, що його остання друкована стаття була присвячена мові літератури для дітей [16]. Якою він її побачив? Такою, що мала традиційні й новаторські риси. Так, у казках для малечі відзначав узвичаєні казкові зачини й завершення, мовні кліше, а в лексиці – багато діалектних рис, що розрізняли західний регіон (*файно, газдування, увидіти* тощо) від центрального й східного (*талапнути, тарганити* (тягти щось важке на собі), *кухва* та ін.). Йому імпонувала багата авторська мова, але без надмірностей, наприклад, «коли множина від багатьох іменників утворюється за допомогою суфікса **-ята**: *вчителята, пазурята, школярчата, чубучата, бусорчата, дикунчата, хуліганчата, пацанчата*. Чи не занадто?» [16, 9].

Окрасою художньої літератури для підлітків В.М.Русанівський вважав фразеологію – літературну й авторську (пор.: *втерти маку, передати куті меду*,

заварити кашу, не вчи вченого, нічого в цьому не петрати, збити на кислицю, трудився, аж дим ішов, поспішав, як свекор пелюшки прати) та емотивно забарвлені синоніми, пор. пари: з'їсти – умелігати, говорити – мнякати, задаватися – пиндючитися, потрапити в біду – вталапатися, швидко заговорити – заджерготіти та ін. Природно, автор не уникав коментування мови «хіпових підлітків», у якій процвітали гострі слівця, жаргонізми *чувак, щипач, атас, розколотися* та ін. Проте його ставлення до таких мовних явищ було негативним, бо вони – модні тенденції, що сигналізували про небезпеку, перетворювали художню літературу на літературу нехудожню, пор.: «Можна б тут назвати художню літературу, проте вона робить кроки на віддалення від літературної мови: одні намагаються наслідувати росіян і американців, жменями вводячи в свої твори арго та всілякі непристойності, інші пишуть своєю говіркою, щоб досягти ефекту невимушеності, а насправді віддаляючи свій твір від масового читача. І це теж проблема» [15].

Підсумовуючи міркування про літературу для дітей, основні вимоги до неї В.М.Русанівський висував такі: треба, по-перше, щоб вона мала цікаві сюжети, переважно пригодницькі, бо «чому сучасні діти так захоплюються романом про Гаррі Поттера? Мабуть тому, що в ньому є наліт чортівщини» [16, 8], по-друге, щоб ці твори були написані «барвистою, приправленою гумором мовою» [16, 11]. Така позиція вченого суголосна настановам видатного О.О.Потебні: «Неможливо стати справді письменником для дітей, не перевіривши і не перевіряючи постійно зрозумілості й сили своїх слів на тих, кому вони призначені» [7, 265].

Коли ми говоримо «про кожного визначного вченого, - справедливо підкреслює О.Б.Ткаченко, - аж ніяк не можна обмежитися вивченням самої його наукової спадщини, бо вся вона виростає й реалізується як наслідок його рис як людини» [17, 4]. Цілком об'єктивним буде твердження, що В.М.Русанівський мав природний талант до науки, який переріс у глибокий професіоналізм, мав організаторський і педагогічний хист. У нього були учні, які стали відомими вченими в різних галузях мовознавства – україністиці, русистиці, славистиці, – і які нині ведуть самостійні дослідження, продовжуючи справу, традиції, задуми свого Вчителя. Він був людиною творчою, принциповою, наполегливою і працьовитою. Мав свої слабкості й недоліки – а хто їх не має? «Зрештою, - погодимось з Аллою Миколаєнко, - таланти непросто сприймати однозначно. <...> Можна лише краєм ока підглядіти частку простору митця, щоби хоч на децицю збагнути його істинну сутність» [3]. До того ж, у кожного буде свій кут зору. Відзначимо у Віталія Макаровича рису, що впадала в око, – його тяжіння до гумору й іронії. Вони збереглися в нашій пам'яті не словесними формами, а настроєм.

Великий знавець гумору, чеський письменник Карел Чапек вважав, що гумор – це завжди «трошки захист від життя». А інший видатний чеський письменник, Ярослав Гашек, створив образ Швейка, якому почуття гумору рятувало це саме життя. Справді, у наш перенасичений та переобтяжений подіями й емоціями час, коли, за Ліною Костенко:

Завихрень безліч.

Тиші – анітрохи,

А струсам різним утрачаєш лік («Кобзареві»),

коли неприємності не зникають і не з'являються знову, а лише переходять з одного стану в інший, почуття гумору рятує, а людей, обдарованих цією щасливою якістю, люблять і цінують у будь-якому товаристві.

В.М.Русанівського гумор цікавив як феномен психоемоційний і лінгвокультурний. Мові українського гумору він присвятив статтю «Український гумор і його мова». Наведемо з неї цитату: «Український гумор – цілком оригінальне явище, в якому злилися дві абсолютно протилежні стихії – добродушність і злість» [14, 3]. «Хамів на світі більше, а солов'їв менше» [16, 9] – цей афоризм Олеса Гончара не випадково привернув увагу В.М.Русанівського. У цих словах – імпліцитно висловлений власний погляд на людську совість, честь і гідність. Ось дослідник пише про вияви гумору за радянських часів, коли «можна було також писати епіграми на свого колегу по перу (але не на всіх)» [16, 4]. Зауваження в дужках «але не на всіх» є виявом тонкого іронічного підтексту. Те саме відчувається в інших рядках (вони стосуються мови творів Ю.Ярмиша): «А ось вислів про політичні реалії всіх віків і народів: «...На чолі держави-експериментатора у них [людей] чомусь обов'язково утверджується злодій, який створює замість раю – земне пекло»» [16, 8], «А якщо вірити народіві, то одна біда не ходить, за нею ще ходить група» [14, 5]. Узагалі, В.М.Русанівського захоплювала «легка українська іронія, що є однією з ознак нашої ментальності» [10, 346]. Він з інтересом примічав мовні засоби й стилістичні прийоми гумору та іронії у творах О.Довженка, О.Вишні, О.Чорногуза, А.Крижанівського, Ю.Андруховича, Вс.Нестайка. Так, добираючи зернинки індивідуальної мовної творчості, звертав увагу на дотепні порівняння: *курінь був темний, як студент-заочник, двоповерхова хижа з мансардою, яка тепер зветься хатинкою*, літературні ремінісценції: *Світ ловив їх і піймав; У людини повинно бути все прекрасне: одяг, почерк і прізвище; Нове життя нової прагне шапки, Всі в будинку Чудловських були радісні, збуджені* (на зразок новішого *усе змішалось в домі донецьких...*), авторські сентенції: *До міста не добігло, а з села не втекло; Гнув лінію. А вона була прямою* або авторські оказіоналізми *відреферендитися, самоповисуватися, вождик, говоряка* та ін. При цьому вчений закликав авторів дослухатися до зауваження О.Довженка про те, що письменник повинен бути

не фотографом, а селекціонером, який формує сучасну літературну мову. Звідси критичне ставлення В.М.Русанівського до новотворів типу «*снікерсувати*, як і, скажімо, *вафлювати*, *шоколадувати*, *шашикувати* і под.» [15], яких у мові не існує, чи до росіянізмів (*соблазнительно*, *ісключительно*, *желательна* та ін.) як до художнього прийому, що не сприяє піднесенню статусу й авторитету української мови, надто її призначенню бути мовно-естетичним знаком культури (МЕЗК – термін, запропонований С.Я.Єрмоленко [2]).

Головне, однак, полягає в тому, що завдяки непересічним талантам майстрів слова, їхнім вдалим лінгвістичним знахідкам учений розкривав необмежені можливості рідної мови в передачі смислів і образів. Цей процес постійний, нескінченний, як нескінченне пізнання й осмислення текстів кожною людиною окремо.

Говорячи про ставлення В.М.Русанівського до гумору та іронії, не можна не відзначити його схильності до самоіронії, що може собі дозволити лише сильна, розумна, самодостатня і впевнена у собі людина.

«Чого не може терпіти українець – це покинутості й сирітства» [9, 4] – так сказав Віталій Макарович у одній зі своїх статей. Ніби сам про себе сказав, бо, як здається, в останні роки свого життя він переживав саме такі почуття. Є речі, які не озвучуються, але від того вони не перестають існувати. Не можна сказати, що він відмовився від спілкування – його було багато і з людьми, і з живою природою. Проте людське спілкування – матерія тонка. Тут принцип «чим більше, тим краще» не працює. Він до останнього приймав у себе дома тих людей, кому довіряв, кого шанував і любив. Але чогось-таки не вистачало...

Можливо, саме тому його «літній вік» був позначений більшою відкритістю до людей. З великою повагою, теплом, а почасти й сумом, бо «лишилась невелика жменька», згадував В.М.Русанівський про всіх колег, з ким усе своє життя (з 1957 р. до 2007 р. – 50 років!) пропрацював в Інституті мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України. Багатьом корифеям він давав коротенькі характеристики: колоритна і творча особистість М.А.Жовтобрюх, невтомний новатор К.К.Цілуйко, дуже діяльний Л.А.Близниченко, такою була Зіновія Тарасівна Франко: все або нічого, спокійний, мудрий, врівноважений Ю.О.Жлуктенко. «Треба віддати честь редакційній колегії «Мовознавства» за те, що вона ніколи не допускала упереджених дискусій» [13, 31]. Складається враження, що він ніби боявся когось забути у своїх спогадах «Дещо з історії Інституту», а тому відзначив 87 імен інститутських і 37 імен позаінститутських філологів-мовознавців, хто розбудовував нашу лінгвістичну науку. «Якщо я когось не назвав у цьому переліку, хай мені вибачить і живе вічно» [13, 25], – підсумував В.М.Русанівський.

Минуще все. Лиш слово не мине. Слово Віталія Макаровича Русанівського житиме серед нас у часі, просторі і дії, бо у слові – вічність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмоленко С.Я. В.М.Русанівський. Історія української літературної мови. К.: АртЕк, 2001. – 391 с. // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 136-140.
2. Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки культури в історії літературної мови // Мовознавство. – 2007. – № 4-5. – С. 3-12.
3. Миколаєнко А. «Молодий я, молодий...» До 120-річчя від дня народження Павла Тичини // Літературна Україна. – 27 січня 2011 р.
4. Непийвода Н.Ф. Автор наукового твору: спроба психологічного портрета // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 11-23.
5. Озерова Н.Г. Віталієві Макаровичу Русанівському – 70 років // Мовознавство. – 2001. - № 3. – С. 4-10.
6. Півторак Г.П. В.М.Русанівський. Історія української літературної мови: Підручник / 2-е вид., доп. і перероб. К.: АртЕк, 2002. – 424 с. // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 187-194.
7. Потебня О.О. Естетика і поетика слова / О.О.Потебня – К.: Мистецтво, 1985. – 302 с.
8. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики / В.М.Русанівський. – К.: Наукова думка, 1988. – 240 с.
9. Русанівський В.М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 3-12.
10. Русанівський В.М. Історія української літературної мови / В.М.Русанівський – К.: АртЕк, 2001. – 391 с.
11. Русанівський В.М. У слові – вічність: (Мова творів Т.Г.Шевченка) / В.М.Русанівський – К.: Наук. думка, 2002. – 240 с.
12. Русанівський В.М. Мовна картина світу в етнокультурній парадигмі // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 3-7.
13. Русанівський В.М. Дещо з історії Інституту // Мовознавство. – 2005. – № 3-4. – С. 25-32.
14. Русанівський В.М. Український гумор і його мова // Мовознавство. – 2005. – № 2. – С. 3-17.
15. Русанівський В.М. І рости, і діяти нам треба // Тижневик 2000. – № 22 (320). – 2 червня 2006 р.
16. Русанівський В.М. Мова літератури для дітей // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 3-14.
17. Ткаченко О.Б. Олександр Савич Мельничук як людина і вчений // Мовознавство. – 2001. – № 6. – С. 4-7.
18. Ткаченко О.Б. Мова і національна ментальність / О.Б.Ткаченко – К.: Грамота, 2006. – 239 с.